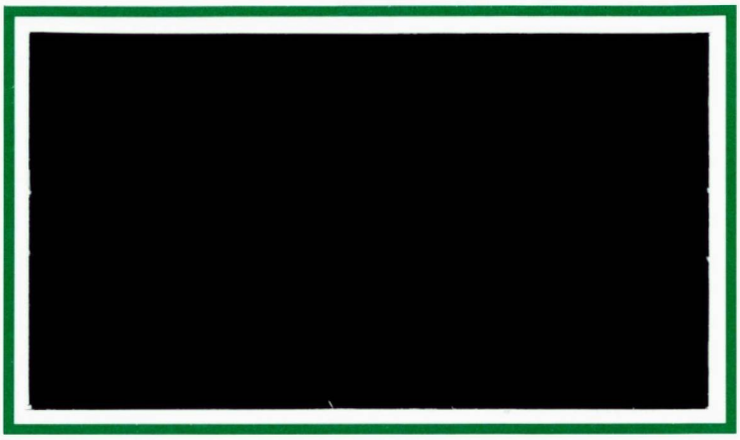

STICHTING MILIEU EDUCATIE

Voor dit drukwerk is gebruik gemaakt van niet chloorgebleekt papier.

SME is een non-profit adviesorganisatie op het terrein van milieu-educatie en -communicatie.
SME richt zich met haar adviezen op het bevorderen van een duurzame samenleving. Een samenleving die leefbaar blijft door aanpassing van ons milieugedrag. Dit vraagt om een maatschappelijke trendbreuk. Milieu-educatie en -communicatie spelen een sleutelrol in dat proces.

SME hanteert drie uitgangspunten bij haar advisering:
- Het motiveren van mensen tot een actieve betrokkenheid bij het milieu.
- Het bevorderen van de wisselwerking tussen overheden, bedrijven, onderwijs, maatschappelijke instellingen en publieksgroepen.
- Het bieden van praktisch uitvoerbare mogelijkheden tot milieuvriendelijk gedrag.

STICHTING MILIEU EDUCATIE

Ten behoeve van haar advisering initieert SME onderzoek, verzorgt cursussen en ontwikkelt educatief materiaal.
De aanpak van SME kenmerkt zich door een stelselmatige en creatieve, eigentijdse benadering.

Op het internationale vlak is SME lid van de IUCN (The World Conservation Union).

SME/Stichting Milieu Educatie, Australiëlaan 14, Utrecht. Tel.: 030 - 80 24 44. Fax: 030 - 80 13 45. Postbus 13030, 3507 LA Utrecht.
SME/Stichting Milieu Educatie, Institute for Environmental Communication, an NGO, member of IUCN, The World Conservation Union.

Bijlagen van

Duurzaamheid als tweede natuur

BIJLAGEN

1 Motie over NME

2 Opdrachtbrief aan SME

3 Negen principes voor sustainable living

4 Begripsomschrijvingen uit de Nota NME

5 Criteria voor ontwikkeling van NME-activiteiten

6 Analyse 1: de huidige situatie

7 Analyse 2: NME-beleid per departement en elders

8 Kansrijke thema's

9 Mogelijke betrokken instellingen en netwerken

10 Deelnemers aan het onderzoek

11 Voortgangsnotitie IWNME aan Tweede Kamer

BIJLAGE 1 MOTIE OVER NME

Tekst van de motie Feenstra/Eisma (1988):

' De Kamer,
gehoord de beraadslaging, constaterende, dat:
- natuur- en milieu-educatie een wezenlijk instrument vormt voor het creëren van een voldoende maatschappelijk draagvlak voor natuur- en milieubeheer;
- met de door de Kamer beoogde en gevraagde uitbouw van instrumenten en activiteiten, samenhangend en in structurele zin in de nota Natuur- en Milieu-educatie, tussen de Ministeries van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer van Landbouw en Visserij en in mindere mate van Onderwijs en Wetenschappen een eerste, doch ontoereikend begin is gemaakt;
- de betrokkenheid bij de verdere uitbouw van natuur- en milieu-educatie vanuit de overige in de interdepartementale werkgroep natuur- en milieu-educatie (IWN) deelnemende ministeries nog vorm moet krijgen;
verzoekt de regering, de overige bij het IWN betrokken ministeries, alsmede de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking, in de vijfjarige planperiode van de NME-nota gezamenlijk tot een met de inzet van de Ministeries van Landbouw en Visserij en van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer vergelijkbare inspanning te brengen, en gaat over tot de orde van de dag.'

BIJLAGE 2 OPDRACHTBRIEF AAN SME

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
Directoraat-Generaal Landelijke Gebieden en Kwaliteitszorg
Directie Natuur, Bos, Landschap en Fauna

Stichting Milieu Educatie
Postbus 13030
3507 LA Utrecht

landbouw, natuurbeheer en visserij

adh370

uw brief van	uw kenmerk	ons kenmerk	datum
28-08-1992	BT/ai/92-08-920	NBLF 92-8918	23 september 1992

onderwerp	doorkiesnummer	bijlagen
Voorbereidende werkzaamheden kaderplan NME	070-3793011	

relatienummer: 150049

verplichtingennummer: 3007183

In antwoord op uw bovenvermelde brief deel ik u het volgende mee. Op grond van uw offerte gevoegd bij uw brief BT/ai/92-08-920 van 28 augustus 1992 en onder verwijzing naar mijn notitie met aandachtspunten dd. 25-8-1992 alsmede het mondeling besprokene op 13-8-1992 (IW-NME) en 3-9-1992 verleen ik u, mede namens het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, opdracht tot het verrichten van voorbereidende werkzaamheden ten behoeve van het Kaderplan Natuur- en Milieu-educatie, zoals beschreven in de genoemde offerte. Conform uw offerte wordt uitgegaan van maximaal 160 dagdelen en een maximaal beschikbaar bedrag van f 159.500,- (incl. BTW). Voorts gelden de volgende afspraken en bepalingen:

1. De opdracht aan de Stichting Milieu-educatie, hierna te noemen opdrachtnemer, heeft tot doel het verlenen van nader te specificeren bijdragen aan de voorbereiding van een interdepartementaal kaderplan Natuur- en Milieu-educatie. Mede op grond van deze bijdragen stellen de betrokken departementen het kaderplan op.
   De heer mr. F. Hesselink treedt op als verantwoordelijke projectleider ook voor de werkzaamheden welke door de Stichting De Beuk worden uitgevoerd.
2. De werkzaamheden bestaan uit analyses van ondermeer (door de departementen te noemen) beleidsdocumenten, gesprekken met

Ministerie van Landbouw,
Natuurbeheer en Visserij
Directie Natuur, Bos,
Landschap en Fauna
Bezuidenhoutseweg 73
Postadres:
Postbus 20401
2500 EK 's-Gravenhage
Telefoon: 070 - 379 39 11
Fax: 070 - 3478228
Telegramadres: Landvis
Telex: 32040 Lavinl

betrokken ambtenaren en het opstellen van voorstellen voor teksten en profielen van activiteiten. In dit verband zullen belemmeringen en kansen ('witte vlekken') in werkveld, werkwijzen en beleid in kaart worden gebracht. Een en ander vindt plaats op basis van een door de Ministeries van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, hierna te noemen opdrachtgevers, goed te keuren werkplan en synopsis. De bij de IW-NME betrokken departementen doen op korte termijn opgave van relevante beleidsdocumenten.

3. Ten behoeve van het project wordt een begeleidingscommissie ingesteld, waarin zitting hebben mw. ir. J. Williams-Jacobse (VROM/DGM) en de heren drs. P.W. Bos (LNV/NBLF), drs. B. Burger (VROM/DGM) en drs. D.A. Huitzing (LNV/NBLF). Door opdrachtnemer wordt regelmatig aan de begeleidingscommissie gerapporteerd.

4. De werkzaamheden vinden plaats in de periode september/ december 1992. Waar nodig wordt in (sub)werkgroepen per departement gewerkt. Om begrip voor natuur- en milieueducatie (NME) te wekken en het draagvlak ervoor te versterken wordt voor gesprekken met betrokken ambtenaren van de verschillende departementen voldoende tijd uitgetrokken. In overleg met de begeleidingscommissie vindt voorts een beperkte raadpleging van het werkveld plaats. Een tussenproduct in de vorm van een synopsis wordt 15 october 1992 opgeleverd. Het eindrapport wordt voor 15 december 1992 in 20-voud aan opdrachtgevers aangeboden. Voorzover deze planning vanwege een latere opdrachtverlening dan voorzien tot problemen leidt dient overleg plaats te vinden met de begeleidingscommissie.

5. Correspondentie over de opdracht vindt plaats met het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie NBLF.

6. Op basis van analyses van relevante documenten en gesprekken levert opdrachtnemer een eindproduct met de volgende inhoud.

   6.1. een beknopte, algemene beschrijving van inspanningen van departementen m.b.t. NME, uitmondend in a) een advies met betrekking tot mogelijkheden voor een gezamenlijke aanpak en b) een typering van een gemeenschappelijk doel voor het Kaderplan, dat ruimte laat voor elk departement om zijn eigen verantwoordelijkheid te nemen. De negen principes uit het UNEP/ IUCN/WWF-doucument "Caring for the Earth" dienen hierbij als een algemene en goed herkenbare noemer

   6.2. een beknopte beschrijving van de bestuurlijke contekst en structuur op landelijk, provinciaal en lokaal niveau, waarbinnen NME-beleid vorm krijgt, inclusief een signalering van knelpunten daarin

   6.3. een beknopte beschrijving van het buitenschoolse NME-werkveld, van actoren daarin, initiatieven en van nagestreefde resultaten; hierin wordt met name aandacht gegeven aan betere benutting van bestaande voorzieningen

en activiteitenprogramma's

6.4. een analyse van belemmeringen en kansen ('witte vlekken') in het NME-werkveld, in desbetreffende werkwijzen en in het beleid tezake

6.5. concrete voorstellen voor kansrijke activiteiten d.m.v. profielen, waarin randvoorwaarden tot uitdrukking komen als een systematische aanpak, samenwerking waar mogelijk, nadruk op kwaliteit en zelfstandige uitvoering en rapportage.

Het belangrijkste deel van het eindprodukt wordt gevormd door de onder punt 6.5. bedoelde concrete profielen. De onder 6.1. t/m 6.4. bedoelde produkten dienen de bouwstenen hiervoor op te leveren.

DE STAATSSECRETARIS VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ,
voor deze,
DE DIRECTEUR NATUUR, BOS, LANDSCHAP EN FAUNA,

Drs. J.B. Pieters

BIJLAGE 3 NEGEN PRINCIPES VOOR SUSTAINABLE LIVING

1 Building a sustainable society

2 Respecting and caring for the community of life

3 Improving the quality of human life

4 Conserving the Earth's vitality and diversity

5 Keeping within the Earth's carrying capacity

6 Changing personal attitudes and practices

7 Enabling communities to care for their own environments

8 Providing a national framework for integrating development and conservation

9 Creating a global alliance

BIJLAGE 4 BEGRIPSOMSCHRIJVINGEN UIT DE NOTA NME

De nota NME (1988) omschrijft NME als:

"Het organiseren van leersituaties en het daarin vergroten van inzicht in en betrokkenheid bij ecologische verbanden en processen, alsmede de vaak ingewikkelde processen die tot verstoringen in en aantasting van de omgeving leiden. Daarbij wordt aandacht geschonken aan mogelijkheden om opgedane kennis in het dagelijkse leven toe te passen."

Daaraan wordt het volgende in verklarende zin toegevoegd:

"1. NME houdt zich niet alleen bezig met de samenleving of alleen met natuur en milieu, maar - en vooral - met de relaties tussen beide. Natuur en milieu moeten in dit verband in brede zin worden verstaan.
2. Educatie impliceert een procesmatige benadering waarbij over een langere periode stelselmatig leersituaties worden gecreëerd danwel beïnvloed. Voorlichtingsactiviteiten vallen buiten dit plankader."

Als motieven voor NME geeft de nota het volgende aan:

"- het instrumentele motief (bijdragen aan preventie en directe oplossingen van natuur- en milieuproblemen);
- het participatiemotief (bevorderen van medeverantwoordelijkheid);
- het pedagogische motief (vorming van mensen in relatie tot de omgeving);
- het culturele motief (bijbrengen van respect voor de natuur als cultureel erfgoed) en
- het recreatieve motief (wekken van belangstelling en respect in relatie tot vrijetijdsbesteding)."

BIJLAGE 5 CRITERIA VOOR ONTWIKKELING VAN NME-ACTIVITEITEN

Voor de ontwikkeling van NME-activiteiten kan een aantal **criteria** toegepast worden. Deze criteria zijn onderwerp van discussie geweest in een aantal sessies tijdens het onderzoek. Uiteindelijk zijn de volgende clusters ontstaan.

1. Inhoud

Duurzaamheid, vertaald in inspirerende toekomstbeelden vormt een ankerpunt voor NME. Trefwoorden die bij dit criterium passen zijn:
duurzaamheid (negen principes van Caring for the Earth) / doel / boodschap / kwaliteit / innovatie / aansluitend bij actueel beleid of vooruitlopend daarop / inspirerende en vooruitziende blik, toekomstbeeld

2. Leerproces

NME is een middel om een maatschappelijk leerproces te initiëren en te ondersteunen. Trefwoorden daarbij:
doelgroepgerichtheid / leertraject / rol voorlichting / leersituatie / koppeling binnen-/buitenschools / ontwikkeling normbesef

3. Participatie

Het leerproces moet ingebouwd worden binnen maatschappelijke sectoren, gebaseerd op een toenemende vraag. Trefwoorden:
rol & creativiteit eindgebruiker & intermediair(en) / eigen initiatief / betrokkenheid / inbouw in maatschappelijke sectoren (nabijheid zender en ontvanger; kleinschaligheid) / met alle bestuurlijke niveaus samen

4. Aansluiting

NME moet aansluiten bij beleid van overheid en particulier initiatief; verdere ontwikkeling moet bij lopend werk aansluiten. Trefwoorden:
lopende activiteiten / integratie instrumenten / draagvlak / passend bij bestaande behoeften en bij beleving

5. Haalbaarheid

Het stellen van haalbare doelen en het meten van resultaten dient de effectiviteit van NME als beleidsinstrument. Trefwoorden:
eindigheid en haalbaarheid van doelen / meetbaarheid / effectiviteit / efficiency / monitoring & feedback / opschaling op basis van experimenten

6. Communicatiewaarde
NME moet motiverend zijn voor deelnemers; de communicatiewaarde is van een inspirerende aanpak afhankelijk. Trefwoorden:
motivatie door merkbaar effect / activiteit moet ook leuk zijn / accent op kansen in plaats van problemen / campagne-aanpak / dosering en herhaling / niet moraliserend / vanuit niet-verkokerde overheid (facetbenadering)

7. Professionaliteit
Een professionele aanpak bepaalt of bedoelingen gerealiseerd kunnen worden. Trefwoorden bij dit laatste criterium:
financiële en deskundige onderbouwing van activiteiten / op basis van voorstudies en evaluatiegegevens / uitwisseling tussen formele en informele netwerken / methodische aanpak / voorzieningenniveau

BIJLAGE 6 ANALYSE 1: DE HUIDIGE SITUATIE

In deze bijlage wordt de huidige situatie zeer globaal beschreven aan de hand van de zes elementen van NME waaruit het Kader is opgebouwd (Bijlage 1) Het is een analyse op hoofdlijnen, geen opsomming van die veelheid aan activiteiten die ons land op NME-terrein rijk is.

Daarnaast wordt verwezen naar de stand van zaken, zoals die beschreven is in de 'Voortgangsnotitie inzake het Kaderplan NME' die door staatssecretaris Gabor op 25 augustus 1992 aan de Kamer is aangeboden (zie Bijlage 9).

1. Doel: participatie en leren

NME waarin het accent ligt op basiskennis en het ontwikkelen van een (natuur- en milieugericht) waardenpatroon komt het meest voor. NME in het onderwijs is hier een voorbeeld van.

De overheid en natuur- en milieuorganisaties zetten NME in bij het realiseren van concrete gedragsdoelen (afval, energie, etc). In het onderwijs is deze vorm van NME pas recent tot ontwikkeling gekomen, bijvoorbeeld in de vorm van milieuzorg op school.

NME die gericht is op het zoeken naar het maatschappelijk proces dat (uiteindelijk) tot duurzaamheid moet leiden komt weliswaar veel voor, maar wordt slechts weinig bewust als zodanig gehanteerd. Dit type komt echter het meest in de buurt van wat in Caring for the Earth en Agenda 21 wordt bedoeld.
Meer specifieke aandacht voor dit type NME is daarom op zijn plaats.

2. Thema's en doelgroepen (rollen)

Thema's

Een veelheid aan aanbod kan niet de indruk wegnemen (of leidt juist tot de indruk) dat NME weinig planmatig als instrument wordt ingezet. Elke organisatie of departement kiest veelal eigen materialen en kanalen om NME-boodschappen bij de veronderstelde klant te doen belanden. NME is vrijwel steeds eenzijdig gericht van zender naar ontvanger.
Het is een aanbodmarkt, geen vraagmarkt.

Er is geen mechanisme voorhanden om de vraagzijde in beeld te brengen.

De zender-gerichtheid wordt bevestigd door het feit dat er weinig voorbeelden zijn van NME-activiteiten die passen in het grotere geheel van een campagne of die het gevolg zijn van samenwerking tussen enkele departementen of instellingen.
De thema's komen niet in overleg of na strategische communicatie-analyses tot stand.
Een bereidheid van zenders om deze richting te kiezen kan echter wel worden vastgesteld.

Een gebrek aan kennis van NME (en dan met name de manier waarop NME kan worden ingezet bij campagnes rond beleidsthema's) leidt ertoe dat NME slechts zelden voorkomt in communicatieprogramma's.

Doelgroepen (rollen)

De acht eerder geformuleerde rollen en situaties krijgen niet elk evenveel aandacht als het om NME gaat.

In huishoudens
Educatie in de woonomgeving en op school leidt uiteraard tot effecten in de huishoudens. Nu en dan is er sprake van een geplande aanpak van educatie in school en thuis (vooral het thema afval). Een belemmering voor zo'n aanpak ligt onder meer in het feit dat de onderwijsoperatie geen financiering toestaat van zogenaamde 'buitenschoolse' activiteiten.

In de woonomgeving
In dorp, stad en wijk zijn zeer veel natuur- en milieuactiviteiten te tellen. Deze zijn gericht op verbetering van de woonomgeving, op verkeer of op consumptie. Juist in deze doelgroep echter kan van een geplande aanpak niet worden gesproken. Er is geen systematisch overzicht en geen basis voor uitwisseling van kennis en ervaring.
Projecten als 'Natuur in de Stad' of 'Een kern waar pit in zit' bieden wel een grondslag voor educatie 'van onderop', aangezien deze projecten de activiteiten van mensen stimuleren en voorwaarden scheppen voor succes in de eigen woonomgeving. Een meer systematische aanpak hiervan ligt voor de hand, waarbij meer beleidsthema's 'aangehaakt' kunnen worden dan nu het geval is.

In verkeer en vervoer
De talrijke verkeerscampagnes hebben veelal de beïnvloeding van het rijge-

drag tot doel, veel minder vaak de vervoersmiddelenkeus en vrijwel niet het bezit van vervoersmiddelen (met name auto's).
Recent zijn de verkeerscampagnes het onderwerp van samenwerking tussen vele organisaties en departementen. De communicatie verloopt via voor de verkeersdeelnemers relevante kanalen en netwerken.

In het onderwijs
Het is bekend dat NME in het basis- en voortgezet onderwijs projectmatig ontwikkeld wordt (de NME/Onderwijsoperatie van zes departementen) en dat de relatieve achterstand van het voortgezet onderwijs op het basisonderwijs wordt ingelopen. Het MBO komt nu nadrukkelijk in beeld.

In de vrije tijd
Natuur en milieu vormen enerzijds het object voor educatie in de vrije tijd (betrokkenheid ontwikkelen bij de natuurlijke en cultuurlijke omgeving), anderzijds kan educatie ertoe bijdragen dat de negatieve effecten van de vrijetijdssector beperkt worden en dat natuur en milieu dus beter beschermd worden.
Een doelbewuste inzet van beide educaties (naar aanleiding van en ten behoeve van) is niet voorhanden.

Op het werk
Niet gangbaar is NME in het bedrijfsleven. Zelfs van een heldere probleemstelling in die doelgroep is geen sprake, hoewel er aanzetten geweest zijn in de vorm van cursussen voor ondernemingsraden en vakbondsgroepen.

In verenigingsverband, maatschappelijke organisaties
In enkele maatschappelijke organisaties en verenigingen is NME een bekend fenomeen (hoewel niet altijd als zodanig benoemd): kerken, vrouwenverenigingen, ontwikkelingsorganisaties, instellingen voor vredesvraagstukken.

In openbaar bestuur
Ambtenaren en bestuurders zijn gewend hun beleid uit te werken en uit te voeren. Daarom is top-downbeleid gangbaar. En de inzet van NME als instrument om beleid uit te doen voeren (Type 2) is - voor zover van toepassing - gebruikelijk.
NME voor en van ambtenaren kan enkele nieuwe accenten leggen in het doen en laten van bestuurders en ambtenaren:
- zelf ervaring opdoen met NME, bijvoorbeeld door actieve deelname aan milieuzorgprogramma's op de werkplek (NME Type 2), door betrokkenheid bij NME op school (Type 1) of door aandacht voor duurzaamheid in

het eigen beleid (motie Boers, NMP Actiepunt 141) (Type 2) en
- actief stimuleren van initiatieven van de bevolking om mede daarop het beleid te baseren (NME Type 3).

Het zal duidelijk zijn dat deze benadering van NME aansluit bij initiatieven in de richting van sociale vernieuwing en van bestuurlijke vernieuwing (zie hoofdstuk 3).

3. Netwerken

In toenemende mate worden netwerken ingeschakeld bij de verdere vormgeving van NME. Voorbeelden daarvan zijn uiteraard in het onderwijs te vinden (verenigingen van docenten en schoolleiders), maar ook in het welzijnswerk, de vakbeweging of de verkeerssector.
Ook omroepen en organisaties in de landbouw- of energiesector zijn actief met het zenden van milieuboodschappen.

In het kader van enkele sessies ten behoeve van dit rapport is vast komen te staan dat de bereidheid tot samenwerking op NME-gebied groot is. Specifieke deskundigheden 'liggen voor het oprapen'. Zo boden de universiteiten aan om hun kennis te benutten voor de ondersteuning van wijkgroepen die advies of contra-expertise nodig hebben.

Voor elk natuur- of milieuthema zijn wel organisaties te vinden die actief aan educatieve programmeringen willen bijdragen. Hierdoor ligt de kans open om milieuboodschappen te laten verlopen via die organisaties en netwerken. Samenwerking met dit als doel is daarom een belangrijk hulpmiddel bij de vormgeving van NME, zowel die 'van bovenaf' als die 'van onderop'.

4. Monitoring, informatie, communicatie en professionalisering

Een veel gehoorde verzuchting tijdens het onderzoek is geweest: "er gebeurt zóveel en we weten toch zó weinig...." Kortom: de registratie van wensen (vraag), van mogelijkheden (aanbod) en van reële activiteiten schiet enorm tekort.
Ook de communicatie, als middel voor informatieverzorging en voor stimulering en professionalisering is sterk onderontwikkeld.

Evaluaties van activiteiten bieden zelden een grondslag voor nieuwe programmeringen. Voor zover dit wel het geval is, gebeurt dit binnen verenigingen, zelden tussen organisaties die NME in hun pakket hebben.

Er is met het traceren van en reageren op vraag vanuit de samenleving weinig ervaring opgedaan.

De startsituatie voor een educatie die meer dan tot dusverre op de vraagzijde gebaseerd wordt en die het moet hebben van samenwerking tussen netwerken is dus niet zonder meer gunstig. Het landelijke NME-beleid zal daarom vooral op dit manco gericht moeten worden.

5. Besturingsfilosofie; de rol van de overheden en particulier initiatief; afstemming; decentralisatie

De bestuurlijke structuur van NME in ons land is als volgt kort te kenschetsen.

Binnen departementen bestaat er geen coördinatiemechanisme en is er voor NME geen 'loket'. De departementale vertegenwoordiger van de Interdepartementale Werkgroep NME (IWNME) werkt veelal zonder expliciet mandaat. NME wordt zelden als beleidsinstrument ingezet.

Interdepartementaal is er de IWNME, die zonder management-bevoegdheden opereert en voor zover dat mogelijk is afstemming bewerkstelligt (een doel is bijvoorbeeld dubbelfinancieringen te voorkomen).

Tussen overheden bestaat vooralsnog geen overeenkomst aangaande NME. De rijksoverheid financiert het NME-netwerk van Milieufederaties (VROM) en Consulenten (LNV) ten dele. De bestuurlijke en territoriale decentralisatie heeft nog niet plaatsgevonden. Het overleg hierover met IPO en provincies is nog gaande.
Naast dit bestuurlijke geheel is er nog een aantal experimenten en onderzoeken gaande (NMP Actiepunten A111, 112 en 113). De resultaten hiervan zullen vooral betrekking hebben op NME in de regio en op de afbakening van educatie met voorlichting in de provincies.

Een vorm van overleg of management tussen gemeenten is in opkomst in de vorm van de Werkgroep Voorlichting en Educatie van de Vaksectie Milieu van de VNG. Een duidelijke ondersteuningsstructuur voor de gemeenten is echter afwezig.

Structurele coördinatie tussen particuliere instellingen vindt nauwelijks plaats. Uitwisseling van kennis is wel aan de orde bij de programmering van campagnes of in specifieke samenwerkingsverbanden zoals de jaarlijkse campagne

'Werk samen aan een schone wereld' of de twee voorgangers van het 'Platform Duurzame Ontwikkeling'.

Ook is er geen afstemming tussen financiers, zoals de NCO (ontwikkelingsvraagstukken), Praeventiefonds (volksgezondheid), Vrije Gelden Nederland (WNF) en Stichting DOEN (RTL en Postcodeloterij).

Een aparte vorm van management heeft betrekking op de operatie NME in het Onderwijs, waarvoor een extern team is samengesteld, bestaande uit een procesmanager en vier sectormanagers.
Dit management kan wellicht als voorbeeld dienen voor het management dat nodig is voor de 'extra impuls' waar dit Kaderplan betrekking op heeft. Zie daarvoor hoofdstukken 6 en 7.

6. Ontwikkeling: groeimodel en commitment

Vele ogen zijn gericht op NME. Politiek, openbaar bestuur en particulier initiatief (natuur en milieu en anderszins) hebben het op de agenda. De wens en bereidheid om nieuwe stappen te zetten zijn aanwezig.

Daarnaast is er een forse hoeveelheid lopend werk en is er een bestaande infrastructuur.

Het besef dat nieuwe initiatieven nodig zijn om NME, ook buiten de schoolmuren, gestalte te geven is duidelijk aanwezig.

Deze situatie brengt met zich mee dat een meer geleidelijke ontwikkeling niet alleen nodig is, maar ook kansen op succes biedt. Vandaar het beeld van de 'groeidiamant'. In de sfeer van management en infrastructuur zal echter een forse impuls nodig zijn om aan dit groeiproces inhoud en richting te geven.

BIJLAGE 7 ANALYSE 2: NME-BELEID PER DEPARTEMENT EN ELDERS

Naast de Voortgangsrapportage NME die de IWNME aan de Kamer verzorgde in augustus 1992 wordt hier nog beknopt aangegeven welke aanvullingen op hoofdlijnen zijn te geven op grond van het door SME en De Beuk verrichte onderzoek.
In Bijlage 8 is te zien aan welke thema's de departementen aandacht geven dan wel zouden kunnen geven, gezien hun beleidsverantwoordelijkheid.

VROM

Het beleid van VROM ten aanzien van NME concentreert zich binnen de Directie Bestuurszaken, die landelijke NME-organisaties subsidieert, evenals medewerkers educatie van de Provinciale Milieufederaties. De Voorlichtingsdienst van VROM heeft milieucampagnes waar nu en dan vormen van educatie in aan de orde komen.

Tijdens het onderzoek is het belang van NME binnen andere DGM-Directies en binnen de twee andere DG's (RO en VH) in beeld gekomen. Als gevolg hiervan is het relevant verder na te gaan hoe NME binnen VROM sterker gelieerd kan worden aan het inhoudelijk beleid van het departement.

LNV

De Directie NBLF is aanspreekbaar voor NME. Deze financiert enkele landelijke NME-organisaties alsmede (de helft van) de personeelskosten van de Provinciale Consulenten NME. NBLF legt traditioneel veel nadruk op de zogenaamde 'ecologische basisvorming' en het middelbaar agrarisch onderwijs.

Binnen het departement kan de aandacht voor de mogelijkheden voor NME (ter ondersteuning van inhoudelijk beleid) verbeterd worden door dwarsverbanden te leggen tussen NBLF enerzijds en de andere Directies anderzijds.

V&W

Binnen het Structuurschema Verkeer en Vervoer (SVV) is een omvangrijke educatiepoot ontwikkeld, gericht op het onderwijs. Structurele aandacht voor NME voor andere doelgroepen is nog niet aan de orde.

De 'natte Waterstaat' heeft een subsidie-artikel voor NME over het thema water. Er is geen bestedingsplan vanuit het departement, maar men financiert (een selectie van) binnengekomen projectvoorstellen (veelal van natuur- en milieu-organisaties).

O&W

Het Ministerie van O&W legt naar NME-accent geheel op het basis- en voortgezet onderwijs (waaronder MBO). Wat andere bij dit departement behorende doelgroepen betreft (HBO, Universiteiten en volwassenen-educatie) verwijst men naar daartoe opererende (koepel)organisaties.

Er kan derhalve niet van beleid voor buitenschoolse NME gesproken worden.

OS

DGIS heeft één grote particuliere instelling die voor haar het educatieve werk behartigt: de NCO. Binnen het NCO-beleid is natuur en milieu (in mondiaal verband) een nadrukkelijke prioriteit. De Voorlichtingsdienst van OS heeft, samen met VROM, campagnes over het thema mondiaal milieu.

Deze prioriteit wordt voornamelijk ingevuld door middel van de initiatieven van particuliere instellingen. Daarnaast participeert de NCO in samenwerkingsverbanden zoals Werk Samen aan een schone Wereld.

WVC

In 1990 is in kaart gebracht hoe WVC vorm kan geven aan haar bijdrage aan duurzaamheid (studie 'Het Milieu Meemaken' van SME / De Beuk). Tot dusverre heeft in geringe mate invulling plaatsgevonden van de aanbevelingen.

WVC doet niet mee aan de operatie NME/Onderwijs, maar voor de drie beleidsterreinen van dit departement bestaan wel omvangrijke infrastructuren, die entree geven tot voor de buitenschoolse NME relevante doelgroepen. WVC is voor het Kaderplan derhalve een zeer centraal departement te noemen.

EZ

EZ voert vele campagnes, waar educatie vaak deel van uitmaakt. De campagnes worden overigens vaak via aan EZ gelieerde instellingen behartigd of via media en branche-organisaties.

De voornaamste aandacht gaat uit naar de thema's energie en milieutechnologie.

OVERIGE

In Bijlage 4 is een indicatie te vinden voor de mogelijke betrokkenheid van de andere zeven departementen bij NME: Algemene Zaken, Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, Financiën, Justitie, Defensie, Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

PARTICULIER INITIATIEF

Er is een zeer groot aantal organisaties en decentrale overheden die aan NME een bijdrage zouden kunnen leveren (of die van NME zouden kunnen profiteren bij de uitvoering van hun taken). Een overzicht daarvan geven is in dit kader onmogelijk. Wel is een indruk van potentiële NME-partners te krijgen door kennis te nemen van de lijst instellingen van Bijlage 5.

Overigens moet vastgesteld worden dat het verkrijgen van een overzicht of het vinden van entrees in de NME-wereld voor het publiek vaak een lastige zaak is. Daarom is aan deze kwestie aandacht gegeven in de Extra Impuls.

BIJLAGE 8 KANSRIJKE THEMA'S PER DEPARTEMENT

In onderstaand schema is aangegeven welke thema's vertaald kunnen worden in NME-activiteiten door welke departementen (o). Per thema is aangegeven welk(e) departement(en) al redelijke NME-inspanningen plegen (+).

dep.	vrom	lnv	v&w	o&w	os	wvc	ez	overige
thema								
ALGEMEEN								
ecol. basisvorming	+	+		+		o		
milieu&ontwikk.	o			o	+		o	3
bevolkingspolitiek					o			3
duurzaamheid	o	o	o	o	o	o	o	1tm7
wetenschap				o			o	
WONEN/LEEFSTIJL								
leef-&woonomg.	+	o	o	o	o	+	o	257
cons.patroon/leefstijl	o	o		o	o	o	o	457
voeding&vlees	o	o		o	o	o	o	
welzijn/sociale vern.				o		o	o	27
haast&tijd			o			o	o	
gezondheid&milieu	o			o	o	o		
amusement&TV						o		
wonen/binnenmilieu	o					o		357
geluidshinder	o		o	o				5
VRIJE TIJD								
recreatie	o	+	o	o	o	o	o	2
reizen&toerisme	o		o	o	o		o	3
ECONOMIE								
energie	o			o			+	4
bouwen	+			o	o		o	7
milieuzorg	+	o	o	o			o	7
economie/ecologie	o	o		o	o		o	4
ketenbeheer	o	o			o		o	4
afval(preventie)	+			o		o	o	257
verkeer&mobiliteit	o		+	o			o	25

milieu&financiën					o		o	34
milieu&defensie	o							6
milieutechnologie				o			+	
N/Z handel	o				o		o	3
ondernemen								+
NATUUR/LANDBOUW								
landbouw/voedselprod.		+		o				
mest/land. gebied	o	o						
natuurbeschermingswet		o						
landschap/natuur	o	+	o	o			o	6
dierenwelzijn		o		o		o	o	
(drink)waterkwaliteit	o	o	+	o				
biodiversiteit		o			o		o	
natuur in de stad		+				o		7
	vrom	**lnv**	**v&w**	**o&w**	**os**	**wvc**	**ez**	**overige**

NB: overige departementen zijn: Algemene Zaken (1), Binnenlandse Zaken (2), Buitenlandse Zaken (3), Financiën (4), Justitie (5), Defensie (6), Sociale Zaken en Werkgelegenheid (7)

BIJLAGE 9 MOGELIJKE BETROKKEN INSTELLINGEN EN NETWERKEN

Hieronder volgt een (niet uitputtend bedoelde) lijst van doelgroepen en netwerken die aan NME-activiteiten (kunnen) bijdragen en die ook in staat zijn zelf tot initiatieven te komen (of dat reeds gedaan hebben). Aangegeven is met welke van de bedoelde groepen in het kader van dit onderzoek is gesproken.

EZ

Kamers van Koophandel en VVK
Innovatiecentra
NOVEM
SER
BMD's
Stichting Maatschappij en Onderneming
ECN en andere energieorganisaties
ODE
Prismaproject
Universiteiten en HBO's
Werkgevers- en werknemersorganisaties
Toerismeprijs
Inst.'n Midden- en Kleinbedrijf en CIMK
Science Centrum, NINT
PWT
Consumentenorganisaties: CB, KK, AKB

LNV

Provinciale directies Landbouw, Natuur en Openluchtrecreatie
Stichting Recreatie
Landbouworganisaties (boeren, jongeren)
Landbouwonderwijs en daarop betrokken organisaties
Groeneveld
IKC/NBLF
Andere particuliere natuurgerichte organisaties
Staatsbosbeheer
CNME

O&W

- Basisonderwijs en daarop betrokken organisaties
- Algemeen voortgezet onderwijs en daarop betrokken organisaties
- Beroepsonderwijs en daarop betrokken organisaties
- HBO-Raad
- VSNU
- Universiteiten
- Hogescholen
- Organisatie voor Volwasseneneducatie VBVE
- PWT

OS

- NCO
- COS-en en hun koepel ORC
- LSEO
- Medefinancieringsorganisaties, mn NOVIB
- Both Ends

V&W

- ENFB
- VBV en Stop Kindermoord
- NS/SAMOVE
- Waterleidingbedrijven
- ANWB
- VVN
- Rijkswaterstaat-afdelingen
- ROV's
- Vervoerregio's
- Gemeentelijke afdelingen Verkeer
- Schiphol
- PTT en Telecom
- KNMI

VROM

- Milieuinspecties
- Woningbouwverenigingen
- RARO
- Adviesbureaus als SME, CEA, CE, IMSA
- Werkgroep '2 Duizend (Ruimtelijke Ordening)
- RIVM
- RMNO
- CRMH
- Milieuorganisaties
- Milieufederaties

WVC

- NIZW
- GGD'n en hun koepel VDB
- GVO's en hun koepel LCGVO
- Museumvereniging
- Raad voor het Jeugdbeleid
- Sociaal Cultureel Planbureau
- Natuurhistorische musea (& Nationaal Natuurhistorisch Museum Leiden), Museon e.d.
- Media(verenigingen)
- M50, SBK, NCDB, Vredesopbouw
- (Vereniging) Volkshogescholen
- Volksuniversiteiten
- LAMIGO
- NIVON
- CIV
- NCDB
- Vrouwenorganisaties
- Jongerenorganisaties, JanZeuven
- Ouderenbonden

OVERIGE DEPARTEMENTEN EN OVERHEDEN
IPO
VNG
Provincies
Gemeenten
VORA en RVD
Ministerie van AZ & daarmee verbonden instellingen
Ministerie van Defensie & daarmee verbonden instellingen
Ministerie van Binnenlandse Zaken & daarmee verbonden instellingen
Ministerie van Buitenlandse Zaken & daarmee verbonden instellingen
Ministerie van Justitie & daarmee verbonden instellingen
Ministerie van Financiën & daarmee verbonden instellingen
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid & daarmee verbonden instellingen

SPECIFIEKE NM-ORGANISATIES
IVN
Provinciaal Consulenschappen NME
Mestproject gezamenlijke NM-organisaties
SNM
Milieufederaties
Kleine Aarde
Natuurmonumenten
Waddenvereniging
PDO/ADO/PB
WSSW
VMD
MEC's
JMA
CE
Milieukwartet
Stichting Veldwerk Nederland
Vogelbescherming
IUCN (-ledencontact)
LONL
Global Action Plan / Ecoteams
CLM
SME

BIJLAGE 10 DEELNEMERS AAN HET ONDERZOEK

A. RESPONDENTEN DEPARTEMENTEN

EZ
H. Haagmman
W. Dobbe
M. van de Schaft
I. Hoving
B. Knoester

LNV
P. Bos
D. Huitzing
G. Weernekers
F. de Haan
L. Smits
J. Karres
H. Kampf
A. Perik

O&W
dhr. de Bruin (HBO-Raad)
J. van Holsteyn (Teleac)
P. Maarleveld (VSNU)
dhr. Roodenburg (Teleac)

OS
B. Vereecken
S. de Lang
M. Lenglet (NCO)

V&W
R. Braakenburg
A. van der Beesen
H. Benschop
G. Kwikkers
B. Mobach
H. Wille
R. Smaak
mw. van de Kamp

VROM
P. de Jongh
E. Brandsma
B. Burger
A. Cox
H. Croes
M. Jansse
M. Koens
M. Kroon
I. Mouthaan
J. Tavenier
B. van de Ven
H. Verheij
Y. de Vries
J. Williams

WVC
D. Goezinne
H. Van Putten
C. Reitsma
J. Ende
K. Planting

AZ
G. Wuisman
J. van der Ploeg

B. RESPONDENTEN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES

MILIEU-ORGANISATIES
D. Arts (JMA),
R. Kwakkestein (SNM),
T. Appelman (Milieukwartet),
K. van de Burgt (GAP),
H. de Jongh (SVN),
I. Bruijns (VMD),
M. van Hezewijk (SME)
J. Dirx (NME-consulenten)

W. Ruwhof (NMOverijssel)
G. Jutten (IVN)
G. Endedijk (MEC Breda)

OVERIGE MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES
P. Bakker (JanZeuven)
M. Smeets (COS-sen)
E. Jansen (M50)
R. Zunderdorp (NME/Onderwijs)
J. Walter (CNME/NBRaad)
E. Canjels (Lamigo)
C. Hoogervorst (IMSA)
C. Souwer (ECN)
H. Vlug (NCDB)
J. Schouw (CEA)
R. ten Dam (Prov. Gelderland)
T. Rietkerk (Prov. Overijssel)
P. de Roode (Prov. Z-Holland)
H. Blanken (Prov. Drenthe)
H. Gastkemper (VNG)
H. Breukink (Vaksectie Milieu)
F. Fokkert (Vaksectie Milieu)

C. ONDERZOEKERS

De Beuk:
Lidwi de Groot
Febe Deug
Arjen Kranendonk
Dorien de Wit
Anki Tan (literatuur)

SME:
Ellen Leussink
Frits Hesselink
Bouwe Taverne

BIJLAGE 11 **VOORTGANGSNOTITIE IWNME AAN TWEEDE KAMER**

VOLGT

Tweede Kamer der Staten-Generaal

2

Vergaderjaar 1991–1992

20 487 Natuur- en milieu-educatie

Nr. 11

BRIEF VAN DE STAATSSECRETARIS VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

's-Gravenhage, 25 augustus 1992

Mede namens de Ministers van Economische Zaken, van Verkeer en Waterstaat, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking en de Staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen bied ik U hierbij de «Voortgangsrapportage inzake het Kaderplan Natuur- en Milieu-educatie» aan.

Deze rapportage geeft inzicht in het huidige en voorgenomen beleid met betrekking tot natuur- en milieu-educatie van de zeven meest betrokken departementen. Dit vloeit voort uit de toezeggingen die aan de Kamer zijn gedaan naar aanleiding van de parlementaire behandeling van de «Nota Natuur- en Milieu-educatie. Een meerjarenvisie» in mei 1988.

De zeven betrokken bewindslieden hebben besloten gezamenlijk een extra impuls te geven aan de natuur- en milieu-educatie. Het complexe karakter van dit beleidsveld maakt een verdere afstemming van de activiteiten gewenst. De mate waarin aan deze impuls wordt bijgedragen zal per departement verschillen. In het «Kaderplan Natuur- en milieu-educatie», dat vóór 1 januari 1993 tegemoet kan worden gezien, zal worden aangegeven:

- welke soort activiteiten ten behoeve van
- welke doelgroepen in de Nederlandse samenleving
- op welke termijnen
- door wie worden ontwikkeld en
- welke ondersteuning (materieel en immaterieel) de rijksoverheid daarvoor biedt, alsmede
- de taakverdeling en samenwerking tussen de verschillende departementen hierbij.

Wij achten het van groot belang dat dit Kaderplan gericht is op een gezamenlijk doel, waarbinnen elk departement zijn eigen verantwoordelijkheid kan nemen. De negen principes uit de onlangs door IUCN, UNEP

214309F
ISSN 0921 - 7371
Sdu Uitgeverij Plantijnstraat
's-Gravenhage 1992

en WWF gelanceerde strategie «Caring for the Earth» lijken daarvoor bijzonder geschikt.

Deze notitie heeft betrekking op natuur- en milieu-educatie in brede zin. De maatregelen die de regering heeft aangekondigd in de kaderbrief van 17 december 1990 (20 487 nr. 6) met betrekking tot het basis- en voortgezet onderwijs vormen een onderdeel van de in deze notitie vermelde plannen. De uitwerking heeft evenwel plaatsgevonden in een afzonderlijk Meerjarenplan Natuur- en Milieu-educatie in het basis- en voortgezet onderwijs (1992–1995), dat op 30 januari 1992 door de Staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen aan de Kamer is aangeboden.

De Staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij,
J. D. Gabor

BIJLAGE I

VOORTGANGSRAPPORTAGE INZAKE HET KADERPLAN NATUUR- EN MILIEU-EDUCATIE

1. ALGEMENE BELEIDSUITGANGSPUNTEN

A. Achtergrond en doel van voortgangsrapportage

Motie-Feenstra/Eisma

In 1988 heeft de Tweede Kamer der Staten-Generaal de moties Esselink c.s. en Feenstra c.s. (resp. 20 487, nrs. 3 en 4) aanvaard. Met name de motie Feenstra c.a. benadrukt het belang van natuur- en milieu-educatie voor het creëren van voldoende maatschappelijk draagvlak voor natuurbehoud en milieubeheer, constateert dat met de uitbouw van instrumenten en activiteiten een eerste doch ontoereikend begin is gemaakt, en verzoekt de regering vervolgens alle bij de Interdepartementale Werkgroep Natuur en Milieu-educatie (IWNME) betrokken departementen te brengen tot een met de inzet van VROM en LNV vergelijkbare inspanning.

Uitbouw

Bij de meeste departementen zijn de (financiële) inspanningen ten behoeve van natuur- en milieu-educatie de afgelopen jaren aanzienlijk verhoogd. Aan het bevorderen en afstemmen van deze substantiële uitbouw van natuur- en milieu-educatie is door de IWNME sinds de aanvaarding van de motie-Feenstra c.s. veel aandacht besteed. Uit het overleg kwam onder meer de wenselijkheid naar voren de bestaande en voorgenomen inspanningen van de verschillende departementen op dit terrein samen te brengen in een gezamenlijk stuk. De voorbereiding hiervan heeft enige tijd gevergd. Voor een belangrijk deel moet dit worden toegeschreven aan het complexe karakter van het onderwerp.

De natuur- en milieu-educatie heeft raakvlakken met vele beleidsterreinen en departementen. Dit betekent dat rekening moet worden gehouden met verschillen in taken en werkwijzen alsmede met verschillen in wet- en regelgeving. Daarbij betreft het een voor diverse departementen relatief nieuw onderwerp. Bij een relatief weinig ontgonnen aandachtsveld als de natuur- en milieu-educatie zijn bovendien de doelen, inhouden en methoden in beperkte mate uitgekristalliseerd, terwijl er betrekkelijk weinig bekend is over bereik en effekten.

Regeringsnota's

De afgelopen tijd zijn een groot aantal regeringsnota's verschenen in het kader van het natuur- en milieubeleid van de regering. Genoemd kunnen worden het Nationaal Milieu-beleidsplan, het Natuurbeleidsplan, de Derde Nota Waterhuishouding, het Structuurschema Verkeer en Vervoer, de Nota Ontwikkelingssamenwerking en Milieu en de Structuurnota Landbouw. In de meeste beleidsnota's wordt ook aangegeven welke rol aan het instrument «educatie» wordt toegedacht. De educatieve maatregelen die uit de nota's voortvloeien zijn belangrijke bouwstenen voor de thans voorliggende Voortgangsrapportage Natuur- en Milieu-educatie. Daarnaast kan worden verwezen naar beleidsuitspraken van verantwoordelijke bewindslieden, zoals die van de Minister van W.V.C. inzake natuur- en milieu-educatie in natuurhistorische instellingen, en de Kaderbrief inzake natuur- en milieu-educatie in het basis- en voortgezet onderwijs van de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen (20 487, nr. 6.)

Doel Voortgangsrapportage

Deze Voortgangsrapportage beoogt inzicht te geven in de huidige en voorgenomen beleidsmaatregelen van de zeven betrokken departementen op het terrein van de natuur- en milieu-educatie. Het rapport heeft vooral tot doel de afstemming tussen de vele inspanningen te bevorderen. Daarbij wordt tevens een overzicht van het geheel aan beleidsinspanningen geschetste. Dit is niet alleen van belang voor de beleidsvorming op het niveau van de rijksoverheid, ook een beter gecoördineerde beleidsontwikkeling en -uitvoering op het niveau van de andere overheden en het maatschappelijke werkveld is hiermee gediend. Het overzichtskarakter impliceert dat niet gedetailleerd wordt ingegaan op allerlei lopende activiteiten. Wel is getracht zo concreet mogelijk aan te geven welke budgetten beschikbaar zijn voor de beschreven educatieve maatregelen. Voorts wordt waar dit van toepassing is melding gemaakt van interdepartementale samenwerking.

Op een zich ontwikkelend beleidsterrein als het hier beschrevene kan slechts sprake zijn van een momentopname. De inhoud van deze notitie mag dan ook niet worden gezien als een eindpunt. Het is een weergave van de stand van de beleidsontwikkeling bij de verschillende departementen. Het ligt voor de hand om over een aantal jaren te bezien in hoeverre de beleidsbeschrijving in dit stuk actualisering behoeft.

Relatie Voortgangsrapportage met Kaderbrief Natuur- en Milieueducatie in basis- en voortgezet onderwijs

Op 17 december 1990 heeft de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen, mede namens de ministers van Economische Zaken (EZ), Verkeer en Waterstaat (V&W), Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM), de minister voor Ontwikkelingssamenwerking en de staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV), de Kaderbrief «Natuur- en milieu-educatie in basis- en voortgezet onderwijs» (20 487, nr. 6) naar de Tweede Kamer gezonden. In deze Kaderbrief worden de contouren van een interdepartementaal Onderwijsplan geschetst, en wordt medegedeeld dat voor de werking hiervan een aparte projectorganisatie in het leven wordt geroepen.

Het Onderwijsplan NME vormt de komende jaren een kernpunt in het interdepartementale NME-beleid. Het Onderwijsplan is op 30 januari 1992 afzonderlijk uitgebracht. In dit rapport wordt daarom volstaan met een korte samenvatting van de uitgangspunten.

B. Begripsomschrijving

Er zijn vele definities en omschrijvingen van «natuur- en milieu-educatie» in omloop. Dit wordt mede veroorzaakt door de **verschillende motieven** die de aanbieders van natuur- en milieu-educatie kunnen hanteren. Zo kunnen worden onderscheiden:

- het instrumentele motief (bijdragen aan preventie en directe oplossingen van natuur- en milieuproblemen)
- het participatiemotief (bevorderen van medeverantwoordelijkheid)
- het pedagogische motief (vorming van mensen in relatie tot de omgeving)
- het culturele motief (bijbrengen van respect voor de natuur als cultureel erfgoed)
- het recreatieve motief (wekken van belangstelling en respect in relatie tot vrije tijdsbesteding).

Zowel uitvoerende organisaties als financierende overheden kunnen verschillende accenten leggen. Dit geldt ook voor het brede scala van thema's en onderwerpen dat kenmerkend is voor de natuur en milieu-educatie. Het resultaat is een gedifferentieerd aanbod van educatieve activiteiten. Hier wordt volstaan met in het kort aan te geven welke kenmerken Natuur- en Milieu-Educatie naar het oordeel van het Rijk in elk geval behoort te hebben om als zodanig beschouwd te worden. Centraal staat de begripsomschrijving uit de Nota Natuur- en Milieu-educatie van 1988: «het organiseren van leersituaties en het daarin vergroten van inzicht in en betrokkenheid bij ecologische verbanden en processen, alsmede de vaak ingewikkelde processen die tot verstoringen in en aantasting van de omgeving leiden. Daarbij wordt aandacht geschonken aan mogelijkheden om opgedane kennis in het dagelijkse leven toe te passen.» In aansluiting hierop kan het volgende worden opgemerkt:

1. Natuur- en milieu-educatie houdt zich niet alleen bezig met de samenleving of alleen met natuur en milieu, maar – en vooral – met de relaties tussen beide. «Natuur en milieu» moeten in dit verband in brede zin worden verstaan.
2. Educatie impliceert een procesmatige benadering waarbij over een langere periode stelselmatig leersituaties worden gecreëerd danwel beïnvloed. Voorlichtingsactiviteiten vallen buiten dit plankader.

C. Hoofdlijnen rijksbeleid natuur- en milieu-educatie

Met het bevorderen van de natuur- en milieu-educatie wil het Rijk vooral bewerkstelligen dat er een breed maatschappelijk draagvlak ontstaat voor het beleid met betrekking tot milieu, natuur en aanverwante terreinen. Educatie dient betrokkenheid en medeverantwoordelijkheid te creëren bij de burger voor het realiseren van de doelstellingen van natuur- en milieubeleid. De ondersteuning van natuur- en milieu-educatieve activiteiten heeft mede tot doel de effectiviteit van andere overheidsinstrumenten (wet- en regelgeving, financiële prikkels) te verhogen.

Hierbij kan het volgende worden aangetekend.

1. Het beleid van departementen met betrekking tot natuur- en milieu-educatie is in hoge mate gerelateerd aan het beleid met betrekking tot de eigen hoofdtaken. Naarmate de interdepartementale samenhang tussen deze hoofdtaken groter is zal er eerder aanleiding zijn voor interdepartementale samenwerking bij de inzet van het educatieve instrument.
2. Het rijksbeleid is primair gericht op het creëren op landelijk niveau van de voorwaarden voor het ontwikkelen, ondersteunen en invoeren van een gedifferentieerd educatief aanbod ten behoeve van de gehele bevolking. In aansluiting op de motie Esselink c.s. uit 1988 gaat dit beleid er vanuit dat provincies en gemeenten hun eigen verantwoordelijkheid hebben met betrekking tot de instandhouding en uitbouw van natuur- en milieu-educatie op provinciaal/bovenlokaal resp. lokaal niveau.
3. In grote lijnen kan een onderscheid worden gemaakt tussen:

– natuur- en milieu-educatieve activiteiten welke een algemeen niveau van ecologische kennis en inzicht bij een breed publiek bevorderen («ecologische basiskennis»).

– natuur- en milieu-educatieve activiteiten welke gericht zijn op het bevorderen van voldoende kennis, inzichten en vaardigheden bij degenen die beroepshalve, als vrijwilliger of anderszins met natuur en milieu in aanraking komen («toepassingsgerichte ecologische kennis»). Beide benaderingen zijn nodig en kunnen ook niet los van elkaar worden

gezien. Het onderscheid is vooral van belang om tot een heldere afbakening van doelgroepen en bijbehorende doelstellingen te komen.

4. Samenhang en samenwerking verdienen ook de komende jaren de volle aandacht.

Door overleg en informatie-uitwisseling wordt verdere afstemming van het educatieve beleid nagestreefd, met het doel de doelmatigheid van de inspanningen te verhogen en naar buiten toe tot een eenduidiger opstelling te komen. Het gaat echter niet alleen om samenhang op rijksniveau. Belangrijke delen van het educatieve werk behoren tot de taken van provinciale en lokale overheden. Er is sprake van een complementair stelsel, zoals ook door de eerdergenoemde motie-Esselink c.s. (20 487 nr. 3) wordt benadrukt. Gezien de groeiende aandacht voor de natuur- en milieu-educatie is het gewenst de kontakten van de rijksoverheid met de andere overheden de komende tijd te versterken en wellicht meer te structureren.

Voorts is samenwerking tussen overheid en particuliere organisaties van groot belang, alsmede samenwerking tussen particuliere organisaties onderling. In de eerste plaats gaat het daarbij om (samenwerking tussen) de vele organisaties die zich als hoofd- of neventaak bezighouden met natuur- en milieu-educatie. Een betere coördinatie kan aanzienlijke verbetering brengen in het rendement van de inspanningen, zowel op het vlak van ontwikkelingswerk als van ondersteuning en uitvoering. Ook is hier sprake van complementariteit tussen landelijk, provinciaal en lokaal niveau. In de tweede plaats dient de samenwerking tussen natuur- en milieu-educatieve organisaties en de doelgroeporganisaties en de doelgroeporganisaties te worden benadrukt. Ook hier geldt dat een gezamenlijke aanpak, gebaseerd op ieders sterke kanten, de beste vooruitzichten biedt op het realiseren van de gewenste effekten. Het Rijksbeleid is gericht op het bevorderen van samenwerking tussen particuliere organisaties op het gebied van natuur- en milieu-educatie.

2. BELEID PER DEPARTEMENT

2.1. Economische Zaken

Voorzover activiteiten met betrekking tot natuur- en milieu-educatie binnen het Ministerie van Economische Zaken naar voren komen, zijn deze vooral gerelateerd aan het energiebesparingsbeleid en het technologiebeleid.

In het energiebesparingsbeleid neemt educatie overigens niet een op zichzelf staande positie in, maar valt binnen de algemene lijn van voorlichting en bewustwording. Educatie-activiteiten buiten het onderwijs worden voortdurend, maar flexibel, ingezet. Zowel kennislacunes bij gebruikers als bij aanbieders van energietechnieken maken educatie – tijdelijk – noodzakelijk. Naar verwachting zal in de komende jaren de behoefte aan educatie-activiteiten blijven bestaan. Gezien de snelle technische ontwikkelingen zullen deze echter voortdurend wijzigen, waardoor het moeilijk is een toekomstperspectief te geven.

Door de Nederlandse Maatschappij voor Energie en Milieu b.v. (Novem) wordt, binnen de doelgroepgerichte programma's, continue aandacht gegeven aan educatie. Aan de gebruikerskant van energie zijn dat momenteel bij voorbeeld cursussen voor energiebeheer in gemeenten en verzorgingsinstellingen en technische cursussen voor de industrie. Aan de aanbiederskant van energieproducten (bv. zonneboilers) worden momenteel cursussen gegeven voor installateurs. In het

kader van het milieuberaad bouw vindt voortdurend afstemming plaats met de installatiewereld. De hiermee gepaard gaande kosten bedragen circa f 300 000 per jaar.

Voorts kan nog worden vermeld, dat op ad-hoc basis allerlei regionale activiteiten plaatsvinden. Binnen het technologiebeleid vinden op het terrein van natuur- en milieu-educatie met name een tweetal aktiviteiten plaats te weten het HBO-speerpuntprogramma Milieutechnologie en NaBoNTtechnologie (Nascholing Beroepsonderwijs Nieuwe Technologieën).

Met de HBO-Raad wordt overlegd over een speerpuntprogramma milieutechnologie in het HBO. Op dit moment ontwikkelt de HBO-Raad voorstellen voor dit programma. Hoofdlijn is het vormen van een aantal expertise-centra op milieugebied. Die centra richten zich op integratie van milieu in het hoger technisch onderwijs. De belangrijkste taken van dergelijke expertise-centra zijn de ontwikkeling van nieuwe onderwijsprogramma's en kennisoverdracht. De terreinen waarom het gaat zijn: proces-technologie, produktietechnologie, civiele techniek, bedrijfsvoering en informatietechnologie/expertsystemen.

Op dit moment worden de eerste ideeën nader uitgewerkt. Op korte termijn zal overleg worden gevoerd met de ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Ten aanzien van de hiermee gepaard gaande bedragen valt in dit stadium nog geen indicatie te geven.

In september 1990 is NaBoNT-milieutechnologie gestart, te weten de ontwikkeling van nascholingsprogramma's en daadwerkelijke nascholing van 300 docenten (kosten f 1 miljoen). In september 1991 wordt deze nascholing nog een keer herhaald, zodat NaBoNT in 1992 afloopt. Het is echter de bedoeling om de nascholing met betrekking tot milieutechnologie voort te zetten. De vorm waarin dat gaat gebeuren staat op dit moment nog niet vast, evenmin als het daarmee gepaard gaande bedrag.

2.2. Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Zoals in het Natuurbeleidsplan is vermeld vormt natuur- en milieu-educatie een belangrijk instrument voor het creëren van een voldoende maatschappelijk draagvlak voor natuurbeleid.

Voorts is natuur- en milieu-educatie een instrument in het kader van een veranderend landbouwbeleid, waarin meer dan voorheen aandacht wordt gegeven aan marktgerichtheid en aan beperkingen vanuit het natuurbeleid en het milieubeleid.

In het beleid met betrekking tot natuur- en milieu-educatie wordt onderscheid gemaakt tussen

1. landelijke ondersteuning van de uitvoering van natuur- en milieu-educatie
2. ontwikkeling en vernieuwing van natuur- en milieu-educatie

Een aspect als netwerkontwikkeling neemt in dit verband een tussenpositie in. De ontwikkeling van netwerken levert op den duur een versterking op van het ondersteunings-potentieel. In de aanvangsfase overheerst echter het ontwikkelingsaspect. Dit rechtvaardigt een aparte vermelding tussen de aspecten «ondersteuning» en «ontwikkeling en vernieuwing» in.

De in het kader van deze aspecten in uitvoering genomen en voorgenomen beleidsmaatregelen komen hieronder beknopt aan de orde.

Landelijke ondersteuning via particuliere organisaties

Ondersteuning ten behoeve van ecologische basisvorming alsmede bijdragen aan ontwikkeling en vernieuwing van ecologische basisvorming behoort tot de taken van (mede) daartoe door Landbouw, Natuurbeheer en Visserij gesubsidieerde instellingen als het IVN, vereniging voor natuur- en milieu-educatie, de Stichting Veldwerk Nederland (SVN), het Landelijk Overleg Natuur- en Landschapsbeheer (LONL) en de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogels. Het IVN vervult niet alleen een centrale rol op landelijk niveau, maar wordt tevens ondersteund ten behoeve van de ondersteuning op provinciaal niveau (provinciale consulenten NME).

Het beleid voor de komende jaren gaat uit van continuering van de ondersteunende taken. Exploitatie-subsidies welke betrekking hebben op werkzaamheden met een niet-landelijk karakter (i.c. de provinciale consulenten (NME) zullen in het kader van het overleg over decentralisatie van taken aan de betrokken provinciebesturen worden overgedragen. bij de toedeling van financiële middelen zal worden toegezien op de effectiviteit van de besteding, in relatie tot speerpunten in het Natuurbeleidsplan.

Netwerkontwikkeling

Op tal van plaatsen zijn door initiatieven van onder andere particuliere organisaties en andere overheden voorzieningen op het terrein van natuur- en milieu-educatie tot stand gekomen. Tegelijkertijd leidt het beleid met betrekking tot Nationale Parken tot een stelsel van terreingebonden bezoekerscentra in Nationale Parken. Het streven is dit netwerk de komende jaren beter te structureren door het bevorderen van samenwerking tussen gelijksoortige centra. Door bundeling van inspanningen ontstaat zo een landelijk netwerk, dat door een gemeenschappelijke aanpak – van bij voorbeeld productontwikkeling, doelgroepbenadering en training – een aanzienlijke meerwaarde kan opleveren. Ook voor de natuur- en milieu-educatie in het onderwijs is dit netwerk van natuurgerichte voorzieningen van belang.

Ontwikkeling en vernieuwing

bij «ontwikkeling en vernieuwing» gaat het om verbetering van kwaliteit en inhoudelijke samenhang. De noodzaak van een meer systematische aanpak vormt een centraal element in het beleid. Diverse knelpunten met betrekking tot de inzet van natuur- en milieu-educatie vloeien voort uit onvoldoende kennis en ervaring inzake geschikte inhouden en werkwijzen of te verwachten effecten. Ontwikkelingsprojecten dienen te leiden tot concreet toepasbare aanwijzingen van de praktijk, m.b.t. zaken als doelen, inhouden, methoden en effecten. Haalbaarheid en bruikbaarheid dienen daarbij centraal te staan. In het verlengde daarvan wordt ruime aandacht besteed aan overdracht van nieuwe kennis en inzichten aan gebruikers.

Sinds 1988 zijn met betrekking tot dit beleidsaspect diverse activiteiten ondernomen. Voorts zijn vanaf 1990 op grond van het Natuurbeleidsplan extra activiteiten opgestart. Deze zijn vermeld in de Meerjarenprogramma's Natuur en Landschap 1991/1995 en 1992/1996. Er kan onderscheid worden gemaakt tussen een drietal categorieën, namelijk ontwikkelwerk (bij voorbeeld materiaal- en methodiekontwikkeling),

deskundigheidsbevordering en onderzoek. De met een * aangeduide activiteiten worden opgenomen en/of voortgezet in het kader van het «plan natuur- en milieu-educatie in basis en voortgezet onderwijs».

Het project «Didaktiekontwikkeling natuur- en milieu-educatie»* (i.s.w. VROM en O&W) is gericht op het uitwerken van voorstellen en werkwijzen voor de praktijk van natuur- en milieu-educatie in het onderwijs. In aansluiting daaraan zijn bijdragen aan de invoering natuur- en milieu-educatie in het onderwijs* mogelijk gemaakt. Voorts is subsidie verleend voor het project «Natuur en milieucursussen voor volwassenen». De eerste fase van dit project is uitgevoerd door het Instituut voor Natuurbeschermingseducatie en de Stichting Milieu-educatie.

In de sfeer van ontwikkelwerk gaat het voorts om de ontwikkeling van evaluatiemethoden, kernthema's en bijbehorende werkmethoden, meerjarenprogramma's, de tweede fase van het project «Natuur- en milieucursussen voor volwassenen» (schoolgidsen en natuuroudercursussen) en de ontwikkeling van modelprogramma's voor natuur- en milieu-educatie in Nationale Parken.

Met het oog op bevordering van de deskundigheid zijn meerdere projecten gefinancierd, gericht op leerkrachten en op diverse categorieën beroepskrachten op het gebied van natuur- en milieu-educatie. Een aantal van deze projecten wordt gecontinueerd. Deze betreffen onder meer onderwerpen als publieksvoorlichting en educatie in beschermde gebieden en deskundigheidsbevordering van kaderleden in het jeugd- en jongerenwerk. In het kader van een door het departement verstrekte opdracht is onderzoek verricht naar begripsvorming met betrekking tot «natuur» bij acht- tot twaalfjarige kinderen. Op basis van dit onderzoek is voorts een didactisch model ontwikkeld. Het onderzoek naar begripsvorming met betrekking tot natuur wordt voortgezet en wel onder de leeftijdsgroep 13 t/m 16-jarigen. Verder heeft onderzoek plaatsgevonden naar knelpunten bij organiseren van natuurcursussen op lokaal niveau. Op grond hiervan zijn voorstellen voor verbetering gedaan.

Het projekt Integratie van Milieu-aspecten in het Agrarisch Onderwijs (IMAO) verdient afzonderlijke vermelding, met name omdat de aspecten ontwikkelwerk, deskundigheidsbevordering en onderzoek erin zijn verenigd. Het project behelst een omvangrijke inspanning gericht op het inpassen van moderne ecologische kennis in het agrarisch onderwijs. In het kader van het «Plan natuur- en milieu-educatie voor het basis en voortgezet onderwijs» zal het IMAO-project worden voortgezet.

Ten slotte wordt verbetering mogelijk gemaakt van de informatie- en documentatievoorziening met betrekking tot natuur- en milieu-educatie.

Overige beleidsmaatregelen

Natuur- en milieu-educatie in en vanuit Nationale Parken

De instelling van Nationale Parken geschiedt mede met het oog op educatieve doelen. Educatieve programma's per park scheppen mogelijkheden om dergelijke doelen te verwezenlijken. Gestreefd wordt naar optimalisering van deze programma's, door meer gebruik te maken van aansprekende en activerende werkvormen.

Soortenbeschermingsplannen

In verschillende soortenbeschermingsplannen zal aandacht worden besteed aan versterking van educatieve componenten, zowel in de vorm

van onderwijs en buitenschools gerichte programma's, als met het oog op het bevorderen dat particuliere organisaties en individuele burgers aan doelen van soortenbehoud gaan bijdragen.

Openluchtrecreatie

Vanuit het beleid met betrekking tot openluchtrecreatie worden onder meer educatieve activiteiten gestimuleerd in de sfeer van het welzijn van dieren, milieuvriendelijk tuinieren, dierentuinen en de sportvisserij. Daarnaast wordt steun gegeven aan de ontwikkeling van de educatieve functie van kinderboerderijen en bezoekerscentra.

Internationale aspecten

Met het oog op ondersteuning, ontwikkeling en vernieuwing van natuur- en milieu-educatie in internationaal verband wordt de IUCN in staat gesteld voor een periode van drie jaar een programma ter zake te ontwikkelen en daartoe een educatie medewerker aan te trekken. Voorts wordt – op het niveau van deskundigen – gestreefd naar uitwisseling van kennis en ervaringen met betrekking tot natuur- en milieu-educatie in andere landen.

2.3. Onderwijs en Wetenschappen

Onderwijsplan Natuur- en Milieu-educatie

In aansluiting op de Algemene Beschouwingen bij de Rijksbegroting 1991 heeft de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen in december 1990 de Tweede Kamer geïnformeerd over de hoofdlijnen van een plan natuur- en milieu-educatie gericht op het basis- en voortgezet onderwijs (20 487, nr. 6). Dit plan wordt mede gesteund door de departementen van Economische Zaken, Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Verkeer en Waterstaat, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en Ontwikkelingssamenwerking. Het is de bedoeling om gezamenlijk te komen tot een samenhangende en effectieve uitvoering waarvoor het kabinet in een meerjarig oplopend kader tientallen miljoenen guldens heeft gereserveerd. Het gaat om een gezamenlijke inzet van zes departementen die moet leiden tot een resultaat op termijn waaruit blijkt dat natuur- en milieu-educatie gemeengoed is geworden op alle scholen in het basis- en voortgezet onderwijs. Het bureau voor projectontwikkeling en management Wierda, Overmars en Partners zal dit proces coördineren en stimuleren. In 1991 is gewerkt aan de uitwerking van de kaderbrief natuur- en milieu-educatie in de vorm van een meerjarenplan 1992–1995. Voorts worden scholen geïnformeerd over het onderwijsproject NME en gestimuleerd om daadwerkelijk aan de slag te gaan. Genoemd meerjarenplan is op 30 januari 1992 aan de Tweede Kamer aangeboden.

2.4. Ontwikkelingssamenwerking

In de Nota «Een wereld van verschil» (1990) nemen de thema's Natuur en Milieu en Duurzame ontwikkeling een belangrijke plaats in. Dit komt o.a. op operationeel niveau tot uitdrukking door de instelling van het zgn. speerpuntprogramma «Milieubeleid in ontwikkelingslanden».

Deze vergrote aandacht heeft er tevens toe geleid dat meer belang wordt gehecht aan natuur- en milieu-educatieprogramma's met een mondiaal en regionaal karakter. De samenwerking met internationale

organisaties zoals IUCN, WNF, ELCI, IIED, PANOS en met gespecialiseerde VN-stellingen is daar o.a. op gericht. Binnen de bilaterale ontwikkelingssamenwerking zijn natuur en milieu een integraal onderdeel van het beleid, m.n. in die landen en regio's waar de verstoring van het ecologisch evenwicht een wezenlijk knelpunt voor de ontwikkeling vormt.

In Nederland loopt de natuur- en milieu-educatie van Ontwikkelingssamenwerking enerzijds via de Voorlichtingsdienst (DVL/OS) en anderzijds via de NCO (Nationale Commissie Voorlichting en Bewustwording Ontwikkelingssamenwerking).

Vele van de activiteiten, die DVL/OS ontplooit staan in het teken van de Wereld Milieu conferentie UNCED 1992. Hiertoe is in samenwerking met het ministerie van VROM een gezamenlijk voorlichtingsplan opgezet, om de problematiek van Milieu en Ontwikkeling onder de aandacht van de Nederlandse bevolking te brengen. Er wordt hierbij vanuit gegaan, dat er een duidelijke relatie bestaat tussen leefmilieu en welzijn hier en in de ontwikkelingslanden. De voorlichtingsactiviteiten beslaan de periode tussen voorjaar 1991 en 1992 en bestaan uit de volgende gezamenlijke activiteiten:

- Draaggolf-campagne, waarbinnen het Mondiale aspect van de milieuproblematiek wordt geïntegreerd,
- Gemeentelijk Mondiaal Milieubeleid in het kader van de campagne «Werk samen aan een schone wereld»
- Floriade 1992: participatie in inrichting van het milieupaviljoen «Ecodrome».
- AVRO-Milieuprogramma, voorjaar 1992, waarbij DVL/OS zorg zal dragen voor thema «Milieu en Ontwikkeling». Ook wordt er door DGIS/DVL/OS afzonderlijk een aantal activiteiten ontwikkeld t.b.v. UNCED 1992, zoals medewerking aan een docu-drama over mondiale milieuproblematiek i.s.m. North South Productions en de BBC: mede-advisering aan TELEAC bij het tot stand komen van een cursus Milieu- en Ontwikkeling en acties in het kader van de follow-up van de VN kindertop in New York. Via een landelijke radio en televisie-actie «Over de top» wil de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking kinderen aansporen ideeën aan te dragen voor het oplossen van de mondiale milieuproblemen. De meest realistische ideeën zal de Minister meenemen naar de conferentie. Tot slot kan nog genoemd worden de in samenwerking met het Landbouwschap te vervaardigen film over de duurzame landbouw, die in principe bestemd is voor bezoekers uit de Derde Wereld, maar die ook aan Nederlands publiek vertoond kan worden (f 200 000).

Zowel in het vorige meerjarenplan (1986 en 1990) als in het huidige (1990–1994) heeft de NCO «Natuur en Milieu» als **prioritair thema** en ondersteunt ze milieu-educatie-projecten. Zo subsidieerde de NCO in 1988 o.a. activiteiten van de volgende instelling: Milieu-defensie: (f 58 000); Instituut voor Natuurbeschermingseducatie (f 44 000); Milieu-educatie en Natuurbeheer (f 76 000) en SOMO (f 50 000). In 1990 heeft de NCO o.a. subsidies beschikbaar gesteld voor de productie van een expositie over het tropisch regenwoud (Hoogervorst Visuele Communicatie), en voor een speciaal nummer over Duurzame Ontwikkeling in Onze Wereld.

Ook heeft ze op 15 december 1990 een conferentie georganiseerd over de aanbevelingen van de Commissie Brundlandt en de Internationale beleidspassages van het NMP. Voor 1991 zijn er in totaal 46 projecten goedgekeurd, waar ontwikkeling in verband wordt gebracht met Natuur en Milieu. Het gaat hierbij o.a. om voorlichting over de

schadelijke gevolgen van grootschalige ontwikkelingsprojecten in India en Indonesië, vervolgacties voor het terugdringen van tropisch hardhout, een landelijk klimaatcampagne (Vereniging Milieudefensie), en een grote onderwijscampagne over duurzame ontwikkeling (Alliantie voor Duurzame Ontwikkeling). De NCO neemt verder deel aan de campagne «Werk samen aan een schone wereld» (f 75 000) en aan de voorbereidingen van de wereldmilieuconferentie (UNCED 1992).

Samen met NOVIB bereid de NCO een project voor de Floriade 1992 voor. De NCO neemt volledig deel aan de «One World Two» campagne van de Raad van Europa, waarin het thema milieu en ontwikkeling centraal staat.

2.5. Verkeer en Waterstaat

Algemeen

Hoewel het Ministerie van Verkeer en Waterstaat reeds lang betrokken is bij de interdepartementale Werkgroep Natuur en Milieu-educatie is deze betrokkenheid bij het onderwerp de laatste jaren duidelijk toegenomen. De motie Feenstra/Eisma heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld. De oorspronkelijke betrokkenheid betrof vooral de verkeerseducatie. Bij deze vorm van educatie werkt het Ministerie reeds lange tijd samen met de Stichting Veilig Verkeer Nederland. Verder kan worden gewezen op de educatie van het eigen personeel waar het gaat om het bermbeheer en incidentele acties.

Doel en karakter van het Verkeer en Waterstaat-beleid met betrekking tot natuur- en milieu-educatie

Voor het Ministerie van Verkeer en Waterstaat is natuur- en milieueducatie geen doel op zich. Het vormt een instrument om de algemene doelstellingen, zoals verwoord in de derde nota waterhuishouding, het tweede Structuurschema verkeer en vervoer en de Nota Kustverdediging, te verwezenlijken. Net zoals voorlichting, regelgeving, subsidiëring en het uitvoeren van projecten dat zijn. Dit uitgangspunt heeft consequenties voor het «omgaan met natuur- en milieu-educatie». Allereerst betekent dat, dat natuur- en milieu-educatie-projecten primair deel uitmaken van het uitvoeringsprogramma van genoemde beleidsnota's. Daarnaast worden, bij voorbeeld gekoppeld aan bepaalde projecten of activiteiten, educatieve initiatieven ontplooid. Deze initiatieven maken deel uit van deze projecten of activiteiten. Genoemd kunnen worden de activiteiten als Delta-Expo in het Topshuis op Neeltje Jans, Expozee in Lauwersoog en de Noordzee-tentoonstelling in het Museon ter gelegenheid van de derde Noordzee ministersconferentie.

Primair staat het kader waarin de activiteiten plaats vinden. Dit heeft als consequentie dat er (behalve voor de in de kaderbrief natuur- en milieu-educatie beschreven activiteiten) geen centraal natuur- en milieueducatiebudget is, en dat er ook geen sprake is van een uniforme aanpak of centrale initiatieven. Eerder is er sprake van interne coördinatie. Een tweede gevolg is dat de nadruk ligt op de activiteiten zelf. De bemoeienis met onderwerpen als landelijke ondersteuning, deskundigheidsbevordering, methodiekontwikkeling e.d. is secundair.

De met de motie Feenstra/Eisma gevraagde uitbouw van natuur- en milieu-educatie krijgt gestalte in de natuur- en milieu-educatie activiteiten in het kader van de derde Nota waterhuishouding, SVV II en Nota Kustverdediging.

Uitvoering

De uitvoering van het totale pakket aan natuur- en milieu-educatie activiteiten en de uitvoering daarvan loopt zoals aangegeven langs de verschillende sporen.

Decentrale activiteiten

Door de verschillende dienstonderdelen van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat werden en worden activiteiten op natuur- en milieu-educatiegebied uitgevoerd. Deze zijn verschillend van karakter. Genoemd kunnen worden bezoekerscentra of bijdragen daaraan, financiële ondersteuning van educatieve mediaproducties, het begeleiden van excursies. Het gaat bij deze activiteiten om een bedrag van circa f 1 miljoen per jaar. Hierbij komen nog incidentele grote activiteiten als de Noordzeetentoonstelling in het Museon.

Opleidingen eigen personeel

Ten behoeve van, in eerste instantie, het eigen personeel worden cursussen georganiseerd zoals bermbeheer, natuurvriendelijke oeverbeheer etc. Na de ontwikkelingsfase is de uitvoering van deze cursussen overgedragen aan agrarische scholen. Onderzocht wordt of deze cursussen ook opengesteld kunnen worden voor derden. Globaal wordt per jaar circa 150 000 gulden in deze sector besteed.

Derde Nota Waterhuishouding

Hoofddoelstelling van de derde Nota waterhuishouding is «het hebben en houden van een veilig en bewoonbaar land als primaire randvoorwaarde en het ontwikkelen en in stand houden van gezonde waterhuishoudkundige systemen, die een duurzaam gebruik garanderen». Om deze doelstelling te verwezenlijken wordt ook het instrument natuur- en milieu-educatie benut. Hiertoe is voor 1991 500 000 gulden beschikbaar en voor 1992 en later jaren 1 miljoen gulden. Deze bedragen zullen in beginsel gelijkelijk worden verdeeld over de maatschappelijke organisaties en de eigen organisatie.

De fondsen en behoeve van de maatschappelijke organisaties zullen besteed worden in de vorm van subsidies, waardoor 1x per jaar aanvragen kunnen worden ingediend. Toekenning zal plaats vinden op basis van te voren bekende voorwaarden. Daarnaast zal Rijkswaterstaat zelf plannen ontwikkelen.

Structuurschema Verkeer en Vervoer

In deel d, de regeringsbeslissing, van het structuurschema verkeer en vervoer wordt communicatie als een belangrijk instrument gezien om de beleidsdoelstelling, geleiding van de mobiliteit en leefbaarheid, gestalte te geven. Naast voorlichting speelt educatie hierbij een grote rol. Een en ander wordt nader uitgewerkt in het communicatieplan dat deel uitmaakt van de regeringsbeslissing. Voor het onderdeel educatie zijn een aantal projecten voorzien. De organisatie van deze projecten is als volgt: De Stichting Veilig Verkeer Nederland voert samen met de Stichting Milieu-Educatie voor de natuur en milieu-aspecten en met de Stichting Wijs op Wet voor de verkeers- en vervoersaspecten het educatieplan uit. Het Ministerie van Verkeer en Waterstaat initieert en coördineert daarbij in samenwerking met de andere betrokken departementen het beleid.

Nota Kustverdediging

Op basis van de discussienota «Kustverdediging na 1990» heeft de regering besloten tot handhaving van de kustlijn. Bij deze keuze hebben het duurzaam behoud van de veiligheid en het duurzaam behoud van het duingebied een grote rol gespeeld. Bij het garanderen hiervan speelt niet alleen de waterbouw een rol, maar ook het zorgvuldig gebruik is van belang. Educatie is een instrument om het zorgvuldig gebruik te bevorderen. Daarom worden in de nota Kustverdediging educatieve activiteiten aangekondigd.

Als doelgroepen worden horeca-exploitanten, dagrecreanten, verblijfstoeristen, bewoners van kustgemeenten en dergelijke voorzien. Concrete fondsen zijn hiervoor niet aangegeven.

Afstemming van bovengenoemde activiteiten met de plannen van andere ministerie zal plaatsvinden in de Interdepartementale Werkgroep Natuur en milieu-educatie (IWNME). Dit geldt niet voor de activiteiten die zijn beschreven in de Kaderbrief natuur- en milieu-educatie (20 487, nr. 6), waarvoor zoals bekend een aparte projectenorganisatie is opgezet.

2.6. Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

Algemeen

Door het departement van VROM wordt reeds vele jaren het belang van natuur- en milieu-educatie onderkend. Vanaf het midden van de jaren '70 subsidieert het departement natuur- en milieu-educatie activiteiten; vanaf het begin van de jaren '80 wordt hieraan structureel aandacht besteed.

Basisgedachte bij het natuur- en milieu-educatiebeleid is dat de milieu-problematiek veroorzaakt wordt door de verstorende invloed die de mens op zijn leefomgeving uitoefent, en dat die mens zijn invloed op de leefomgeving ook ten goede kan keren. Een van de instrumenten om die invloed te keren, is educatie.

In de ontwikkeling van het milieubeleid heeft de aandacht voor de inzet van educatie steeds een eigen rol gespeeld. Behalve ter verhoging van het kennisniveau is natuur- en milieu-educatie vooral ook van belang om het draagvlak te vergroten voor maatregelen die noodzakelijk zijn voor het milieubeleid. In dit verband is heel belangrijk dat educatieve activiteiten ook mogelijkheden bieden voor concreet ander gedrag (handelingsperspectief).

Het milieubeleid zal in de komende jaren toenemende inspanningen vragen van brede lagen van de bevolking. Dat vergroot de noodzaak om ook op het terrein van natuur- en milieu-educatie voor extra inzet te zorgen. In dit kader is onlangs de personele bezetting voor NME versterkt.

Uitvoering

Het natuur- en milieu-educatiebeleid van het departement van VROM is gericht op het vergroten en versterken van het maatschappelijk draagvlak voor duurzame ontwikkeling. Versterking van het draagvlak impliceert voorals een beleid dat gericht is op verbetering van de positie van maatschappelijke organisaties, zodat ze als werkelijke partners een

bijdrage kunnen leveren aan de veranderingen in produktie en consumptie die noodzakelijk zijn voor duurzame ontwikkeling. In de optiek van het ministerie van VROM moeten NME-activiteiten bovendien zoveel mogelijk aansluiten bij de belevings- en ervaringswereld van diegenen die de NME-activiteiten «ondergaan».

Op deze twee gronden kan NME het beste worden geconcipieerd, ontwikkeld en uitgevoerd door instellingen en personen die dicht bij de te bereiken doelgroepen staan.

De betrokkenheid van VROM uit zich derhalve vooral in de vorm van financiële ondersteuning van NME-activiteiten van particuliere organisaties. In principe voert het ministerie zelf geen NME-activiteiten uit.

Het ministerie van VROM streeft bovendien naar toenemende integratie van het NME-beleid van de diverse betrokken departementen. De afstemming met andere departementen vindt plaats in de IWNME.

De wijze van ondersteuning van particuliere organisaties is beschreven in de «Regeling Subsidiëring Milieu-organisaties», zoals geplaatst in de Staatscourant van 23 september 1987. Deze regeling voorziet in structurele (exploitatie-)subsidies en projectsubsidies. Structurele steun wordt in het kader van deze regeling gegeven aan een aantal organisaties met activiteiten op het gebied van draagvlakverbreding voor het milieubeleid. Enkele van die organisaties zijn: het Landelijk Steunpunt Natuur- en Milieu-educatie, de Stichting Natuur en Milieu, Milieukwartet (een samenwerkingsverband van vier vrouwenorganisaties), de milieutelefoon. Een deel van de activiteiten van de organisaties heeft direct of indirect (via inhoudelijke ondersteuning van derden) betrekking op natuur- en milieu-educatie. De meeste van deze organisaties hebben hiertoe een of meer educatieve medewerkers in dienst. Op basis van deze structurele steun hebben de organisaties een relatieve vrijheid in het bepalen van de onderwerpen waarop de activiteiten worden gericht.

Toekenning van projectsubsidies vindt plaats op basis van criteria. De belangrijkste hiervan is aansluiting bij het in het Nationaal Milieubeleidsplan (plus) geformuleerde beleid. De doelstelling is het vergroten van het draagvlak voor het door de Rijksoverheid vastgelegde milieubeleid. Om deze reden komen alleen educatieve projecten, en dus bij voorbeeld geen voorlichtingsprojecten, voor subsidie in aanmerking.

In deze projecten zal in toenemende mate voorzien moeten worden in een evaluatie zodat effectiviteit en bereik mede betrokken kunnen worden bij het verder ontwikkelen van het beleid op deze educatieve activiteiten.

Door de projectsubsidies maakt VROM een groot aantal (in)directe activiteiten valt bij voorbeeld het ontwikkelen van cursusmateriaal voor maatschappelijke groepen. Voorbeelden van organisaties die in dit verband gesteund worden zijn Milieukwartet en het NAJK. Indirecte activiteiten omvatten projecten als de Uitbouw NME van het Landelijke Steunpunt Natuur- en Milieu-Educatie en het Landelijk Milieu-Overleg, het project Bedrijf en Milieu van het Centrum voor Energiebesparing en Schone Technologie en de Stichting Milieu-educatie, het project Dialoog met Bedrijfsleven van de Stichting IUCN-ledencontact/Stuurgroep WCS.

Ook het geplande Milieupaviljoen Ecodrome op de Floriade heeft educatieve aspecten (het educatieve traject voor scholen valt uitdrukkelijk buiten dit bestek). VROM heeft het voortouw in de totstandkoming van het Milieupaviljoen.

VROM steunt bovendien in het kader van de voorbereiding van de VN-conferentie over milieu en ontwikkeling (UNCED) een campagne die gericht is op het verhogen van het mondiaal milieubesef bij gemeenten. Deze campagne wordt gedragen door een breed samenwerkingsverband van maatschappelijke organisaties (o.a. de NCO, de Kleine Aarde). Ook wordt steun gegeven aan het Platform Brazilië '92, waarin ruim 40 grote en kleine maatschappelijke groepen werken aan de voorbereiding van de UNCED. Deze groepen bestrijken een breed veld: milieu- en ontwikkelingsorganisaties, vrouwen- en jongerenorganisaties en organisaties uit wetenschap en bedrijfsleven. De activiteiten van deze groepen in dit kader lopen via de eigen achterban.

Het NME-beleid van VROM richt zich tevens op het HBO en WO. In het HBO wordt het vergroten van de aandacht voor het milieu in de opleidingen gestimuleerd en een bijdrage geleverd aan de milieuprijsvraag van de Vereniging van Hogescholen. Wat het WO betreft, wordt vooral financiële steun gegeven aan het instellen van (tot nu toe 5) bijzondere leerstoelen aan universiteiten.

Financiën

Het totaal aan financiële middelen dat in het kader van de «Regeling subsidiëring milieu-organisaties» richting particuliere organisaties stroomt is in de loop der jaren gestegen. Voor 1991 ligt dit ongeveer op f 13,25 mln. Het onderdeel van de structurele subsidies hierin bedraagt ongeveer f 7,5 mln.

2.7. Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

I. Algemeen

De verschillende beleidsterreinen van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur hebben ieder voor zich vanuit de eigen inhoudelijke doelstellingen in meer of mindere mate te maken met natuur- en milieu-educatie. Daarnaast past aandacht voor natuur- en milieu-educatie in algemene kernfuncties van het WVC-beleid als preventie en participatie. Het zoeken naar algemene, integrale noemers vloeit dus zowel voort uit de uitbouwoperatie en versterking van een samenhangende, interdepartementale aanpak, als uit het eigen beleid. Derhalve kreeg in september 1990 de Stichting Milieu-Educatie (SME) opdracht van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur een voorstudie te verrichten naar de bijdrage die het departement kan leveren op het gebied van milieu-educatie. Op verzoek van de Stichting Milieu-Educatie voerde organisatie-adviesbureau De Beuk een deel van het onderzoek uit, dat in juni 1991 is opgeleverd. De probleemstelling van dit onderzoek luidde als volgt: «Welke bijdrage kan WVC via haar eigen infrastructuur (deskundigheid, instrumenten en intermediairs) leveren aan milieu-educatie, c.q. draagvlakverbreding voor duurzame ontwikkeling».

Dat het onderzoek en ook het toekomstig beleid zich mede richten op een complementaire aanpak met een belangrijke rol voor maatschappelijke organisaties en andere overheden ligt voor de hand gezien het streven naar decentralisatie en privatisering, dat het WVC-beleid kleurt. Aan de hand van de nog te voeren discussies over het eindrapport van de Stichting Milieu-Educatie en de geschetste bestuurlijke ontwikkelingen zal de rol van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en

Cultuur in het natuur- en milieu-educatie-beleid geleidelijk vorm krijgen. Voor implementatie van het rapport en samenwerkingsprojecten in IWNME-verband is voor 1992 in principe ruim 2 ton beschikbaar.

II. Cultuur

1. Huidige activiteiten

a. Het Nationaal Natuurhistorisch Museum (NNM) vervult een «moederfunctie» in de natuurhistorische presentatie, educatie en kennisoverdracht op het terrein van de natuur- en milieuwetenschappen. In dit verband moet met name de Afdeling Landelijke Ondersteuning worden genoemd. Deze afdeling produceert een groot aantal zgn. rondzendtentoonstellingen, die jaarlijks meer dan 600 000 bezoekers bereiken. Tevens ondersteunt deze afdeling de Nederlandse natuurhistorische musea, bezoekerscentra, schoolbiologische diensten en diensten t.b.v. natuur- en milieu-educatie. Jaarlijks besteedt het NNM hiervoor een materieel budget van f 300 000 en worden hiervoor 4,5 formatieplaatsen ter beschikking gesteld.

b. Structurele bijdragen in de exploitatie worden verleend aan een drietal regionale musea met een natuur- en milieu-educatieve doelstelling, het Texels Museum, het Natuurhistorisch Museum Vlieland en het Centrum voor Natuur en Landschap (West-Terschelling). Hiermee is jaarlijks een bedrag van f 160 000 gemoeid.

2. Toekomstige activiteiten

Bovenstaande activiteiten zullen worden gecontinueerd. Het beleidsplan van het NNM spreekt zich bovendien uit voor een vergroting van de dienstverlenende functie van de Afdeling Landelijke Ondersteuning.

De belangrijkste ontwikkeling zal de nieuwbouw van het NNM zijn, die in 1993 moet aanvangen. Hierdoor zal naar verwachting het bezoekersaantal stijgen van 60 000 naar 200 000 à 300 000 per jaar. Behalve de reguliere exploitatie, waarvoor WVC jaarlijks ± 10 mln. ter beschikking stelt, zal voor inrichting f 5 mln. extra ter beschikking komen.

De structurele bijdragen aan het Texels Museum en het Centrum voor Natuur en Landschap zullen de komende jaren in principe worden gecontinueerd.

WVC heeft ook een incidentele subsidieregeling voor musea die niet structureel door de Directie Beleidszaken Cultuurbeheer in de exploitatie worden gesubsidieerd. Subsidiëring geschiedt op projectbasis. Het totaalbedrag dat binnen deze regeling aan natuur- en milieu-educatieve museale projecten jaarlijks wordt besteed loopt op van ongeveer f 213 000 in 1989 naar een verwachte 3,5 à 4 ton in 1992.

III. Welzijn

1. Huidige activiteiten

In de praktijk zien we dat door welzijnsorganisaties in toenemende mate initiatieven worden ontwikkeld. Het opbouwwerk is de voorloper wat betreft milieugericht werken, en ook binnen het sociaal cultureel werk worden activiteiten op het gebied van natuur en milieu georganiseerd. In het (plaatselijk en doelgroepgericht) vormings- en ontwikkelingswerk voor zowel volwassenen als jongeren neemt het aantal milieu-educatieve activiteiten toe.

Op verscheidene plaatsen in het land zijn projecten en experimenten in te delen op het werkterrein Welzijn waar natuur- en milieu-aspecten voorop staan of onderdeel van uitmaken. Dat betreft bepaalde werkgelegenheidsprojecten, voorlichtingsprojecten, projecten «Groen in de Stedelijke omgeving», en projecten van/door jongerenorganisaties (onder meer op instigatie van WVC-jeugdbeleid). Voorts zijn een viertal instellingen voor vormingswerk in internaatsverband (VWI) gespecialiseerd in agrarisch en milieu-educatiewerk. Zij bieden cursussen voor het kader van milieu-organisaties, organisaties van agrariërs, gemeenten, waterschappen, bedrijven, onderwijsinstellingen enz.

Het terrein van natuur en milieu is ook een speerpunt in de activiteiten van het Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en natuurvriendenwerk (NIVON). Het gaat dan met name om het stimuleren van natuur- en milieu-activiteiten in afdelingen en regio's van het NIVON mede in samenwerking met andere organisaties en om het stimuleren van de discussie over natuur- en milieuproblematiek binnen en buiten het NIVON.

Het welzijnswerk biedt goede ingangen om met natuur- en milieu-activiteiten aan de slag te gaan, maar het milieu-werk staat op de meeste plaatsen nog in de kinderschoenen. De behoefte aan ondersteuning bij het welzijnskader is duidelijk aanwezig. De ondersteuning dient op maat gesneden en herkenbaar te zijn. Overwogen wordt derhalve om de ondersteuning onder te brengen bij bestaande provinciale en landelijke ondersteunings-organisaties. Wat betreft provinciaal niveau gaat het om tweedelijns steunfunctie-instellingen, die door de provincies worden gesubsidieerd (onder andere op het gebied van opbouwwerk, educatie, jongerenwerk, vrouwenwerk). Op landelijk niveau zijn eveneens ondersteuningsinstellingen aanwezig, die een goede rol bij ondersteuning in natuur- en milieu-participatie zouden kunnen vervullen. Te denken valt aan het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, het Centrum Ingebouwde Vorming, Stichting Burgerschapskunde, M-50, maar ook de Nederlandse Vrouwenraad, Het Nederlands Centrum Buitenlanders, ouderen-organisaties, de Vereniging van Volkshogescholen en Vormingscentra.

Ofschoon nogal wat in deze paragraaf genoemde organisaties en instellingen recentelijk door de Minister een taakstelling opgelegd hebben gekregen in het kader van de uitwerking van de Tussenbalans, is de verwachting dat deze ombuigingen aan deze activiteiten geen afbreuk behoeven te doen, behalve in het geval van het jeugd- en jongerenwerk.

2. Toekomstige activiteiten

In het beleid zal de participatie van burgers door vergroting van inzicht, vaardigheden en handelingsperspectieven van burgers bij natuur- en milieuvraagstukken uitdrukkelijk aan de orde komen. Door prioriteitsstelling zal de ondersteunende functie worden versterkt die het politiek vormingswerk en het vormingswerk in internaatsverband mede op dit terrein hebben door middel van signalering, publiek debat, cursus- en materiaalontwikkeling alsmede kadertraining van (vrijwillig) kader in plaatselijk vormings- en ontwikkelingswerk, club- en buurthuiswerk, en natuur- en milieugroepen.

3. Financiën

Het onderstaande geeft een overzicht in miljoenen guldens van de voor de uitvoering van beleid beschikbare middelen, zoals deze zijn opgenomen in de Rijksbegroting en in de meerjarenramingen. De cijfers zijn naar drie categorieën geordend:

A– geheel met het oog op natuur- en milieu-educatie beschikbare middelen.

B– middelen die ten dele voor een ander (hoofd)doel beschikbaar zijn, maar in belangrijke mate mede aan natuur- en milieu-educatieve doelen ten goede komen

C– niet voor natuur- en milieu-educatie bestemde gelden, waarvan natuur- en milieu-educatieve activiteiten zijdelings profijt trekken.

Onderwijs en Wetenschappen

1992

A. 3 mln – NME in basis en voortgezet onderwijs
B. nvt
C. nvt

Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

1992

A. 13,25 mln*
B. nvt
C. nvt

* Dit bedrag wordt 1,365 mln lager i.v.m. decentralisatie per 01–01–1993.

Verkeer en Waterstaat

1992

A. 1 mln + PM*
B. 1 mln
C. 2,4 mln (incl. Kaderbrief NME-activiteiten)

* Deze PM-post heeft betrekking op thans nog niet aan te geven NME-fondsen in het kader van de Nota Kustverdediging.

Economische Zaken

1992

A. 3 – NME in basis en voortgezet onderwijs
B. nvt
C. nvt

Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

1992

A. 7,7 – Landelijke ondersteuning, vernieuwingsprojecten, NME in Nationale Parken*
B. 1,8 – algemeen natuur- en landschapsbeleid
C. 1,3 – bijzondere activiteiten en educatie (o.a. in het kader van sportvisserij en amateurtuinieren)

10,8

* Dit bedrag wordt 0,98 mln lager i.v.m. decentralisatie per 01–01–1993.

Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

1992

A. 0,2 – algemeen welzijn*
0,16 – cultuur
0,36

B. 0,67 – welzijn
0,7 – cultuur
1,37

C. 1,9 – welzijn
– – Nationaal Natuurhistorisch Museum (cultuur)
1,9

Totaal WVC 3,63 mln

* De bijdragen ten behoeve van jeugd- en jongerenwerk zijn in het kader van de besluitvorming over Tussenbalans/Kaderbrief in de begroting voor 1992 geschrapt.

Ontwikkelingssamenwerking

1992

A. 0,9 + PM – (voorlichting, expositie en film)
B. nvt
C. 17,2 – (NCO-activiteiten)